

מבוא: לאומיות ואקזוטיציזם: מגמות במוסיקה האמנותית

בין המוסיקה הלאומית ובין האקזוטיציזם בשלהי המאה ה-19

המחצית השנייה של המאה ה-19 התאפיינה בהתעוררות חזקה של הרגשות הלאומיים. תהליך זה בא לידי ביטוי מובהק באמנויות - וביניהן בעיקר במוסיקה - בשלהי המאה, כאשר כל קבוצה אתנית באירופה עיצבה "מוסיקה לאומית" משלה. הדוגמאות המובהקות לכך הן צ'כיה (סמטנה ודבוז'אק), נורבגיה (גריג), רוסיה ("החמישייה הרוסית") וספרד עם יצירותיהם של דה פאייה, אלבניז וגרנאדוס.

הציטוט, האימוץ, העיבוד והשיבוץ המתוחכם של נעימות עממיות או לחלופין, הלחנתם של חומרים מקוריים דמויי שירים או ריקודים עממיים, הפכו לאמצעים סגנוניים אופייניים ביצירה הסמפונית בשלהי המאה ה-19. בהדרגה פתח המחקר האתנומוסיקולוגי דרך מעמיקה יותר להמנעות מיצירת סטריאוטיפים וסממנים חיצוניים פשטניים ביצירה האמנותית המולחנת, והעלה את המודעות להעמקה ולפיענוח של מאפייני היסוד של כל רפרטואר מסורתי ועל כל הבטיו.

במקביל לאסכולה הלאומית במוסיקה האמנותית, הפכה האקזוטיקה או האקזוטיציזם למגמה הלחנתית מרכזית בימים ההם. כדברי ההיסטוריון של האמנות ארנולד האוזר: "משברים עמוקים מתחוללים באירופה החל משנות ה-70 של המאה ה-19 במישור הרוחני והמוסרי; משברים המולידים דור בוחמי של השקפות עולם רומנטיות המוצאות בתרבויות העתיקות והרחוקות ביותר הצלה מפני ההרס העצמי, השקיעה האירופית. בעולם האקזוטי מעין זה, במזרח הקסום, תולים האמנים המערביים מראה לא מציאותי של התרבות הפרימיטיבית-הראשונה, תרבות "טהורה ובלתי מזוהמת". האקזוטיקה, קרי, הנטיה ליבוא ולאיימוץ היסוד הזר והחיצוני לתרבות נתונה (בלי שהתרבות הקולטת תאבד את זהותה) הנה אפוא תהליך חד-כיווני. כדי שתופעת האקזוטיציזם תתרחש, הכרחי הוא ששתי התרבויות היוצרות קשר ביניהן תהיינה שונות בדרגת התפתחותן החומרית. שני תנאים לכך: - השתעבדות של אומה אחת לשנייה בתחום הצבאי, המדיני או הכלכלי, וכתוצאה מכך - תנאי שני - השתרשות רעיון ההיררכיה התרבותית, לפיו קיימים עמים "עליוניים" ועמים "נחותים", תרבות גבוהה ותרבות נחותה.

בשני התנאים, הן הקולוניאליזם האירופי (שהתפתח החל מן המאה ה-16) והן מנהיגותן של ארצות מתועשות בין ארצות אירופה עצמן, השרישו את תפיסת האקזוטיציזם ואת ביטוייו באמנויות. הקולוניאליזם העניק לאקזוטיציזם את ממד הזרות, את היסוד הלא מוכר והמיסתורי בשל הריחוק הפיזי והמרחבי של המושבה הנכבשת שנחשבה לתרבות נחותה.

אך תופעת ההיררכיה התרבותית לא הייתה מנת חלקן הבלעדי של המעצמות הקולוניאליסטיות; תפיסת ההיררכיה התרבותית הייתה מצוייה גם בקרב עמי אירופה עצמה, בין הארצות המתועשות, המרכזיות (מטבע הדברים, המעצמות הקולוניאליסטיות) ובין ארצות אירופה בעלות התפתחות חומרית נחותה. באופן זה ניתן להבין כיצד ארצות הפריפריה הבלתי מתועשות כמו ספרד, רוסיה, טורקיה, הונגריה או ארצות סקנדינביה, הפכו למקורות השראה אקזוטיים בעיני מדינות מטרופוליטניות כמו צרפת, אוסטריה, ובמידה מסויימת גם אנגליה. יתר על כן, הדוגמא המוחשית ביותר לתופעת ההיררכיה התרבותית בקרב עמי אירופה, קשורה לדוגמא, ברוסיה, אשר מחד גיסא נחשבה כאמור בעיני הארצות המתועשות

לתרבות מרוחקת ונחותה, אך מאידך גיסא, אמניה הבולטים שפעלו בערים מרכזיות ומפותחות כמו פטרסבורג, שאבו את מקורות ההשראה האקזוטיים מערבות רוסיה המזרחיים או משטחי אלבניה הסמוכה.

בנוסף להקשר הכלכלי והחברתי להיווצרות תופעת האקזוטיציזם, הציע היסוד האקזוטי פתרונות לבעיות אסתטיות שונות באמנות של שלהי המאה ה-19 בכמה היבטים:

- חלופה תכניתית-חוץ מוסיקלית: במקום השימוש בנושאים היסטוריים, מיתולוגיים או תנ"כיים, האקזוטיקה מציעה אווירה של מיסתורין, ארוטיקה, סדיזם, מוזרות מוגזמת (אקסטרואגנטיות), ועוד.
- חלופה הגותית למעמד הבוהמה והאמן המערבי המזוהה עמה, (מעמד המצוי בשלהי המאה ה-19 בלב תהליך של התנוונות האריסטוקרטיה התרבותית), השרוי בשיעמום קיומי, המושפע מרעיונות הניהיליזם והנוטה לנתץ את יחסיו עם הסדר הבורגני ועם התרבות האירופית השלטת.
- חלופה סגנונית בשפה הקומפוזיטורית: השענות על "חומר דלק" שהזרים דם חדש של רעננות והתרגשות על בסיס תבניות יסוד ריתמיות ומלודיות לא מערביות, ומאפייני תזמור דמויי כלים ואווירה אקזוטיים.

עקב העניין המחודש במוסיקה הלא מערבית במהלך המאה העשרים, חלה תפנית בשימוש במונח "אקזוטי" בקרב חוגי האינטלקטואלים והאמנים. הן העלייה המטאורית של האתנומוסיקולוגיה אשר תרמה למזעור הסממנים הקוריוזיים-הסטריאוטיפיים ביצירה האמנותית, והן המודעות למשמעויות השליליות והמבזות שנלוו לאקזוטיקה ברומנטיקה, נמוג הדימוי הפנטסטי והמיסתורי שבו. התפתחות התיירות ואמצעי התקשורת ההמוניים חשפו את פני המזרח, אפריקה ואמריקה המרכזית והדרומית כתרבויות אשר תחת "קסמן", הסתתרה מציאות של עוני ודלות.

גם אם היחס בין תרבויות עליונות ותרבויות נחותות עומד עדיין בעינו, המוסיקה האירופית של המאה העשרים חושפת את המזעור ההדרגתי בעלילה או בצרכים דרמטיים אקזוטיים-סטריאוטיפיים; ובמקומם עולות פורמולות מצלוליות ופונקציונליות חדשות נטולות תפיסה המעוגנת במזרח "עשיר, קסום ויפה".

ומה שבמרחב שלנו

מראשיתה של התנועה הציונית, שאפו אנשי העליות השונות ליצור חברה חדשה בארץ ישנה.

החלוצים הראשונים, שהתחילו עובדים את אדמת הארץ, שרו מנגינות שהביאו אתם מארצות מוצאם: אבל כאן בארץ ישראל פגשו העולים זמרה אחרת, זו של תרבויות יהודי המזרח וזו של הערבים. (מלודיות קטנות עם עיטורים וסלסולים, מנגינות בסגנון אלתורי, נעדרות משקל ברור או פעמות מודגשות, כלי נגינה אופייניים לנוף הפיסי והאנושי: סוגי חלילים עממיים, כלי הקשה ועוד.)

הסגנון העיטורי והמסולסל, השילוב בין המשקל החופשי ובין זה המדוד, ההפקה הקולית מלאת העוז והעוצמה ותבניות המקצב הקשורות לריקוד המלווה בפת, כל אלה ממאפייניהן של התרבויות המזרחיות, שימשו רובד משמעותי בעיצוב הזמר העברי בארץ ישראל.

שיחזור תמונות הטבע, קשור היה בנסיון של האמנים לעצב מוסיקה פסטורלית מתוך אידאליזציה של העבר ושל התקופה המקראית. המלחינים התחילו להשתמש

בנעימות ברוח מזרחית, בציטוטים מתוך הלחנים, ואף לעבד אותם כחומר גלם אל תוך המסגרת האינסטרומנטלית ביצירות אמנותיות כמו סימפוניות, קונצ'רטי ומוסיקה אמנותית לפסנתר.

לשילוב של הנעימות היהודיות ממורשת קהילות אירופה עם אלו שמקורן במזרח, ביצירה האמנותית הארץ-ישראלית החדשה שרששים היסטוריים עם באסכולה הלאומחחת האירופית מזה, ולאִימוץ תפיסת האקזוטיציזם מזה. הנוף הגיאוגרפי-תרבותי שנתגלה בארץ ישראל למלחינים ילידי אירופה הפך ל"קסם המזרחי"; צבעיו של אותו נוף ריחותיו וצליליו היו לכח משיכה מרתק שהעניק ליצירתם זהות תרבותית וסגנונית.

בקרב דור האמנים שיצר בארץ בתקופה הטרומ-מדינתית ולאחריה, הפך האקזוטיציזם לאחת מביטוייה המובהקים של התפיסה הציונית הלאומית. אלכסנדר אוריה בוסקוביץ', יליד ריגה אשר בלטביה, מנציגיה הבולטים של תפיסה זו, היטיב לבטאה במניפסט על אודות מחויבותה שח האמנות לתפיסה הלאומית הציונית:

"מטרתה של האמנות בכלל ושל המוסיקה בפרט, היא לעצב צורה שתכנה מותנה בגורמי המקום והזמן של יוצריה. יצירה כזאת ניזונה מיחסי גומלין עם סביבתה... בכל ההיסטוריה של היהדות לא קמה יצירה מוסיקלית לאומית (אין לנו עדויות מעשיות מתקופת התנ"ך) זאת כתוצאה מהדרו של התנאי הבסיס להווצרות יצירה כזאת: המקום... המאפיין החשוב ביותר במציאות החדשה בארץ ישראל הוא הנוף... נוף גיאוגרפי... האמצעי ההולם להבעת מציאות זו הוא הפסטורלה המזרחית."

גם מרק לברי שזר אל תוך יצירותיו נושאים הלקוחים מן הזמן והמקום – מחיי הארץ ומן הנופים שלה. טרם עלייתו ארצה הלחין את הפואמה הסימפוניית "עמק" בה שבץ את מקצב ההורה ו הדימוי האקזוטי והחדשני שזוהה עם החלוצים במחצית הראשונה של המאה העשרים.